

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏTYU ARNOLD VƏ ŞƏRQ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Turan Arif qızı Kərimli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Qərbi Kəspı Unıversitetının İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, dosənt
Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Nətiq Heybət oğlu Adilov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Unıversiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosənt
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsr ingilis ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikri və ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi Mətyu Arnoldun (Matthew Arnold, 1822-1888) istər bədii, istərsə də ədəbi-tənqidi yaradıcılığının Şərq mövzusu kontekstində öyrənilib tədqiq olunmasının aktuallığı iki əsas amillə müəyyənləşdirilə bilər:

Birincisi, sənətkarın bədii yaradıcılığında geniş yer tutan Şərq motivləri baxımından;

İkincisi, ədibin elmi-ədəbi yaradıcılığının Şərqlə bu və ya digər şəkildə bağlılığı baxımından.

Bu amillər Mətyu Arnoldun həm ədəbi-bədii, həm də elmi yaradıcılığını Azərbaycan filologiyasının araşdırdığı aktual problemlər korpusuna daxil edilməsi üçün tam əsas verir. Ədibin yaradıcılığında, xüsusilə poeziyasında özünü göstərən Şərq motivlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün də səciyyəvi olması M.Arnoldun şeir yaradıcılığının müqayisəli kontekstdə tədqiqini xüsusilə aktuallaşdırır. Yalnız onu demək kifayətdir ki, şairin “Söhrab və Rüstəm” poeması (“Sohrab and Rustum”) XI əsr İran şairi Əbülqasim Firdovsinin məşhur “Şahnamə” epopeyasındakı Söhrab və Rüstəm haqqındakı dastandan iqtibas edilmişdir. M.Arnoldun dünya epik folkloru və ədəbiyyatı üçün xarakterik olan ata-oğul konfliktini motivinin əks olunduğu əsəri ideya-məzmun xüsusiyyətləri, bədii-estetik əsasları, epik-ədəbi hüdudları baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Orta əsrlərdən tutmuş XX əsrə qədər “Şahnamə” ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olmuşdur. XII əsr Azərbaycan, Şərq və dünya ədəbiyyatının görkəmli şairi Nizami Gəncəvi poemalarının mövzusunun bilavasitə “Şahnamə”dən götürmüş, Əbülqasim Firdovsinin məhdud millətçi-teokratik ənənələrin epik ifadə vasitəsinə çevirdiyi mövzulara yeni bədii-estetik ruh verərək, onları dünya ədəbiyyatında humanizmin parlaq örnəyinə çevirmişdir. Bu baxımdan, M.Arnoldun Firdovsi yaradıcılığına müraciət etməsi onu “Şahnamə” ənənələri kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də ortaq bədii motivlər

müstəvisinə gətirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, M.Arnoldun Söhrab və Rüstəm haqqındakı dastana verdiyi yeni traktovka ideya-məzmun və bədii-estetik xüsusiyyətləri baxımından Firdovsidən daha çox XX əsr sənətkarı Hüseyn Cavidin eyni mövzuda işlədiyi “Səyavuş” faciəsi ilə səsləşir. Bütün bunlar və sənətkarın yazdığı digər bədii və elmi əsərlər onun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilməsi üçün zəmin yaradır.

Dünya ədəbi-estetik fikir tarixində Mətyu Arnoldun çoxşaxəli yaradıcılığı tədqiq və təhlil obyektinə çevrilsə də, Azərbaycan ədəbi tənqidində bu böyük alim, şair və yazıçının əsərləri monoqrafik şəkildə öyrənilib araşdırılmamışdır. Qərb və rus ədəbi tənqidində B.D.Adams, R.U.Çəmbərs, C.K.Stənli, R.M.Tenielle, N.Dyakonovanın tədqiqatlarında ¹ Mətyu Arnoldun yaradıcılığının müxtəlif aspektləri haqqında elmi təhlil və şərhlər verilmişdir. Lakin Mətyu Arnoldun yaradıcılığında Şərq mövzusu ayrıca tədqiqat müstəvisinə gətirilməmişdir.

Dissertasiya mövzusunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə qeyd edək ki, Mətyu Arnoldun bədii və elmi yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox az toxunulmuş, “Mətyu Arnold və Şərq” mövzusu ümumiyyətlə öyrənilib tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan, təqdim olunan dissertasiya işi bu sahədə ilk monoqrafik araşdırma

¹ Adams Bradley Donald. Antithetical Developments in the Poetry and Criticism of Matthew Arnold. A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfillment of the Arts. McMaster University: September 1981, 134 p. full text. Pdf.; Chambers Robert W. Poems, with an Essay on Matthew Arnold and T.S. Eliot. Thesis Presented to the Graduate Council of the North Texas University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts. Denton, Texas: May 1974, 62 p.; Johnson C. Stanley The Joyful stoic: A Study of the Poetry and the Prose of Matthew Arnold; Thesis Presented to the Faculty of Graduate College at the University of Nebraska. In Partial Fulfillment of Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy Lincoln. Nebraska: April 2010, Preview 24 p; Tenielle Robyn Mcleod. Modelling the Public Intellectual: The Case of Matthew Arnold. A Thesis Submitted to the College of Graduate Studies and Research in Partial Fulfillment of Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of English University Sakastchenan Saksatoon, Canada: December 2007,105p.mcleod. Pdf; Дьяконова Н.Мэтью Арнольд и английская культура XIX века – Национальная специфика произведений зарубежной литературы XIX – XX веков. Иванова, 1985, с.55 – 65. md-eksperiment.org/post/20

hesab edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini M.Arnoldun Şərq mövzusu ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan “Söhrab və Rüstəm” (“Sohrab and Rustum”), “Buxaradakı xəstə xan” (“The Sick King in Bokhara”), “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” (“On the Study of Celtic Literature”) və s. kimi əsərləri, predmetini isə müəllifin bədii və elmi əsərlərində Şərq motiv və məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran əsas məqsəd M.Arnoldun ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığında Şərq mövzusunun öyrənilməsidir. Bu məqsəd aşağıdakı üç istiqamətdə vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

– Mətyu Arnold ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığının Britaniya filoloji fikir tarixi kontekstində dəyərləndirilməsi;

– Mətyu Arnoldun şeirlərində Şərq mövzusu ilə bağlı motivlərin ideya-məzmun və bədii-estetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli kontekstdə tədqiqi;

– Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərində Şərq mövzusunun etno poetik kontekstdən dəyərləndirilməsi.

Tədqiqat metodları. Müqayisəli-tipoloji, tarixi-müqayisəli və təsviri-tipoloji təhlil və yanaşma metodlarının tətbiq olunduğu dissertasiya işi mükəmməl nəzəri-metodoloji baza əsasında hazırlanmışdır. Bu baza iki istiqamətdə elmi ədəbiyyatı əhatə edir:

Birincisi, dissertasiyanın problemləri ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin formalaşdırdığı elmi-nəzəri təcrübə;

İkincisi, dissertasiyanın problemləri ilə bağlı Avropa və rus alimlərinin tədqiqatları.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Şərq həyatı və epik ənənələrinin Mətyu Arnoldun poeziyasında ardıcıl və davamlı poetik xətti təşkil etməsi;

– Ədibin “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərq həyat tərzinin romantik planda təsviri;

– M.Arnoldun Ə.Firdovsinin “Şahnamə” poeməsindəki Rüstəm və Söhrab haqqındakı dastandan götürdüyü mövzunu fərqli planda işləməsi;

– Sənətkarın Firdovsidən fərqli olaraq, qəhrəmanlıq idealını atada (Rüstəmdə) deyil, oğulda (Söhrabda) təcəssüm etdirməsi;

– Firdovsinin ata-oğul konflikti mövzusunə humanist-bəşəri kontekstdə deyil, Sasani-İran teokratik dəyərləri kontekstində yanaşması;

– M.Arnoldun ata-oğul konflikti mövzusunə humanst-bəşəri dəyərlər kontekstində yanaşaraq Firdovsi yanaşmasından imtina etməsi;

– M.Arnoldun Söhrab obrazının poetik ideal baxımından H.Cavidin Söhrab obrazı ilə səsləşməsi;

– Ədibin mifə münasibətinin əsasında mifin sentrasiyalı düşüncə hadisəsi olmasının müəyyənləşdirilməsi;

– M.Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin Şərqi tarixi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada qoyulmuş problemin həlli istiqamətində bir çox yeniliklər əldə edilmişdir:

– M.Arnoldun bədii və elmi yaradıcılığının ümumi şəkildə araşdırılması nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Şərqi mövzusu sənətkarın yaradıcılığında mövzu, ideya, poetik səviyyə baxımından ayrıca məna xəttini təşkil edir;

– Tədqiqatda aşkarlanmışdır ki, M.Arnoldun Şərqi mövzusunə müraciəti bir tərəfdən, onun mövzu axtarırları ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, bunun əsasında sənətkarın mifə fərqli münasibəti müəyyənləşdirilir;

– M.Arnoldun bədii yaradıcılığında təcəssüm etdirdiyi mif konsepsiyasının əsasında onun “yunanlar incəsənətdən nə umduqlarını dərk edirdilər, müasir müəlliflər isə bunu anlamır” tezişi dayanır;

– Tədqiqatda M.Arnoldun yunan incəsənətini (mifologiyasını) öz müasiri olduğu ədəbiyyata qarşı qoymasının geniş şəkildə araşdırılması nəticəsində aşkar edilmişdir ki, ədib mifi sentrasiyalı, müasir ədəbiyyatı desentrasiyalı hesab etmişdir.

– M.Arnoldun mifə yanaşmasının təhlili nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, mifik düşüncənin əsas xüsusiyyəti sakral presedentə, təqlidi nümunəyə əsaslanmasında, sentrasiyadadır. Yunan ədəbi-mifik düşüncəsi (dramaturgiyası) tam mənasında vahid

mərkəzçi (sentrasiyalı) düşüncə kimi cəmiyyəti sakral-mifik dəyərlərə kökləməklə məşğul idi, müasir ədəbiyyat isə desentralizasiyalı olub, bu vahid hədəfdən məhrum idi.

– Tədqiqatda müəyyənləşdirilmişdir ki, M. Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərqi həyat tərzi realist deyil, ekzotik-romantik planda inikas olunmuşdur;

– Müəllifin yaradıcılığında Şərqi mövzusu baxımından geniş yer tutan “Söhrab və Rüstəm” poeması mövzu-süjet baxımından Ə. Firdovsinin Rüstəm və Söhrab haqqındakı dastanı ilə bağlı olsa da, ideya-estetik baxımdan fərqli əsərdir;

– Aydınlaşdırılmışdır ki, M. Arnold Firdovsinin İran-Sasani teokratik-ideoloji görüşlərini əks etdirən yanaşmasından imtina edərək, Söhrab obrazına yeni bədii-estetik planda yanaşmışdır. Firdovsi “Şahnamə”sində öz oğlunu öldürən Rüstəm qəhrəmanlıq idealı kimi təqdim olunursa, M. Arnoldun qəhrəman idealı Söhrabdır. Şair Firdovsinin İran millətçi maraqlarını ifadə edən yanaşmasını qəbul etməyərək, İran-Turan konfliktində iki etnos arasında faciəvi duruma düşən və özünün bu yolda qurban verən Söhrabı ideallaşdırmışdır;

– M. Arnold, Ə. Firdovsi və H. Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, M. Arnoldun təcəssüm etdirdiyi ideya-estetik görüşlər H. Cavidin görüşləri ilə üst-üstə düşür. Hər iki sənətkar – M. Arnold və H. Cavid Firdovsinin məhdud milli ideallarından imtina edərək, ümumbəşəri-humanist dəyərləri tərənnüm etmişdir;

– Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin geniş şəkildə təhlili nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu əsər Avropanın qədim türk tarixi, mifopoetik düşüncəsi, etnogenetik mənşəyi baxımından dəyərli qaynaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi eyni zamanda nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti dissertasiyada öyrənilmiş problemlə bağlı aparılacaq yeni tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları ilə şərtlənir.

İşin əsas praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində xarici ölkə ədəbiyyatının və

konkret olaraq Mətyu Arnoldun yaradıcılığının tədrisində əlavə dərs vəsaiti kimi istifadə etmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas məzmunu, nəticə və yenilikləri onun müəllifinin Azərbaycanda və ölkə xaricində Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap olunmuş məqalələrində, o cümlədən yerli və beynəlxalq konfranslarda oxuduğu məruzələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın mövzusu AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 29 yanvar 2013-cü il tarixli 17 sayılı iclas protokolu ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın Giriş hissəsi 5 səhifə, 8651 işarə, I fəsil 41 səhifə, 75596 işarə, II fəsil 43 səhifə, 76154 işarə, III fəsil 40 səhifə, 72665 işarə, Nəticə hissəsi 6 səhifə, 10831 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 243 897 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, obyektı və predmeti əsaslandırılır, onun məqsəd və vəzifələri, metodları göstərilir, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, araşdırmanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqat işinin quruluşu haqqında qısa məlumat təqdim edilir.

“**Mətyu Arnold Britaniya ədəbi-tənqidi fikri kontekstində**” adlanan I fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. “**Mətyu Arnold yaradıcılığı**” adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, XIX əsrin ingilis şairi və mədəniyyətşünası Mətyu Arnold Kraliça Viktoriya dövrü ədəbiyyatında Alfred Lord Tennison və Robert Brauninqdən sonra dövrünün üçüncü böyük şairi kimi dəyərləndirilmişdir. Onun

poetik əsərləri kiçik və qəmgin notları özündə ehtiva etsə də, cilalanmış, didaktik, satirik və məfkurəli nəsr əsərləri ədibə kifayət qədər pərəstişkarlar qazandırmışdır. Arnold Mətyu inanırdı ki, poeziya “həyatın tənqidi” ola bilər və hətta fəlsəfəni şifahiləşdirmək gücünə malikdir².

Mətyu Arnoldun yaradıcılığının xarakterik cəhəti həm nəsr, həm də poeziyada ülviliyin, gözəlliyin poetik ifadəsini özündə təcəssüm etdirməsidir. Bununla yanaşı, onun nəsr əsərləri ilə poetik irsi arasında hiss olunacaq dərəcədə əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur. Nəsr əsərlərində yazıçı Mətyu Arnold tənqidçidir, islahatçıdır, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dəqiq bilir, Kasıman Yustus Kollinsin yazdığı kimi, yeri gələndə bəzən “absurddur, özündən çıxandır, höcətdir, hətta dili acıdır”, poeziyası isə əksinə, həzindir, orda bir hüzur, əmin-amanlıq mühiti hökm sürür. Mətyu Arnoldun gənclik illərində qələmə aldığı nəzm əsərləri “*onun həm sevən bir şəxs olduğunu, həm də sevildiyini*” açıq nümayiş etdirir³.

Mətyu Arnoldun gənclik illərindən etibarən başlayan poetik karyerası (bəzi şeirləri istisna olmaqla) cəmi iyirmi il davam etmişdir: bu, elə də uzun mərhələ deyildir. Onun poeziyadan uzaqlaşmasının səbəbini yalnız təxmin etmək mümkündür. Ədibin poeziya yaradıcılığının ömrü elə çox böyük olmasa da, əsərlərinin xeyli hissəsi yüksək tələblərə cavab verir, bu səbəbdən də, şübhəsiz ki, onlar XIX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Heç şübhəsiz ki, o, yunan fəlsəfəsi, ellinlərin dramatik və epik poeziyası ilə yaxından tanış olmuş, onların yaradıcılığına heyran qalmışdır. Yunanların yaratdığı əsərlərin dəyərini itirmədiyinə heyran qalan şair onların yaradıcılığının dini hisslərə və ən yüksək intellektual tələblərə cavab verdiyini qeyd etmişdir. Mətyu Arnold, bəlkə də, digər ingilis şairlərindən daha çox həddi aşmayan, tarazlıq hissini yüksək dəyərləndirməyi bacaran sənətkar idi. Anti-Viktorian, tənqidçi Mətyu Arnold müxtəlif dövrlərdə

² Sethi, N. Dover Beach: A Faithful and Spiritual Belief by Matthew Arnold. // International Journal of Advanced Research and Development, Impact Factor: RJIF 5.24, – 2018. Volume 3, Issue, – p.626-628.

³ Castleman Justus, C. Introduction / Matthew Arnold. Sohrab and Rostum and Other Poems. Edited by Justus Collins Castleman. – New York – London: 1917. – p. 17.

ədəbiyyatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Keçən əsrin 60-70-ci illərində Qərbdə onun haqqında xeyli sayda müxtəlif səpkili monoqrafiyalar və məqalələr yazılmış, poetik əsərləri və ədəbi tənqidi yazıları diqqətlə analiz edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu maraq son vaxtlara qədər kölgədə qalmış bir çox Viktoriyan dəyərlərini yenidən qiymətləndirməyə olan meyl, İngiltərənin Viktoriyan dövrünün heterogen tarixi və ədəbi prosesin obyektiv mənzərəsini yenidən yaratmaq istəyi ilə ortaya çıxmışdır. Mətyu Arnoldun ədəbi və tənqidi əsərləri bu mənada çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsasən, 60-70-ci illərdə Mətyu Arnoldun nəşr edilən tənqidi əsərləri, o illərin ədəbi mənzərəsini real şəkildə təqdim etməyə imkan verirdi. Onun estetik prinsiplərinin formalaşdığı bu dövr, eləcə də ondan əvvəlki onillikdə – tənqiddə qeyri-müəyyənlik dövrü və İngiltərənin ədəbi tənqidi axtarışları dövrü idi.

M. Arnold Şərqi mövzusunda yazdığı “Söhrab və Rüstəm” əsərində Şərqi koloritinin “həqiqiliyini” də qoruyub saxlamışdır. Bunu əsəri yazarkən mənbələr üzərində apardığı gərgin iş bir daha sübut edir: o, Benjaminin Persiya tarixini (“Millətlərin tarixi”), Ser Con Malkolmun “İranın tarixi”, həmçinin İranın tarixindən bəhs edən, həcminə və məzmununa görə yunanlarda “İliada” və “Odissey”, romalılarda “Eneida” dastanları ilə müqayisə oluna biləcək “Şahnamə” əsərini hərtərəfli öyrənmişdir.

Poeziyadakı elmi düşüncələrinə və nüfuzuna görə Mətyu Arnoldu “Universitetlər şairi” (“the Poet of Universities”) adlandırmışlar. Mətyu Arnoldun çoxşaxəli yaradıcılığında onun dahiyənə dünyasına ən çox münasib gələn isə elegik lirikasıdır. “Alim qaraçı” (“The Scholar Gipsy”) və onun bənzəri olan “Trisis” (“Thrysis”), “Xatirə şeirləri” (“Memorial Verses”), “Nəhəng Çartez monastrından şeirlər” (“Stanzas from the Grande Chartreuse”) və “Müəllif “Oberman”ın xatirəsinə həsr edilmiş şeirlər” (“Stanzas in Memory of the Author of “Obermann”) onun ən yaxşı elegik əsərləri kimi dəyərləndirilmişdir.

“Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi görüşləri” adlı ikinci yarımfəsildə göstərilir ki, XIX əsr ingilis ədəbi mühitində yaxşı tanınan, ingilis ədəbi-nəzəri fikrin yüksəlişində mühüm xidmətləri olan Mətyu Arnold, əslində, İngiltərənin bir sıra mədəni sahələrində,

o, cümlədən təhsil sistemində, eləcə də ədəbi estetik fikir dünyası tarixində yeni reformaları, intellekt marağının və Avropa dünyagörüşünün əks edilməsinə ehtiyac olduğunu göstərən və bu sahədə “külüng çalan” sənət adamı olmuşdur. Mətyu Arnold “Müasir tənqidin vəzifələri” adlı araşdırmasında özünə xas tənqidçi düşüncəsi, elmi müddəaları ilə XIX əsr tənqidinin qarşısında duran ən əsas vasitələri müəyyənləşdirmişdir.

“Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi haqqında” (“On the Study of Celtic Literature”) kitabı 1867-ci ildə çap olunmuş və kitabın nəşri Oksford Universitetində Keltşünaslıq kafedrasının yaranması üçün yeni imkanlar açmışdır. “Mədəniyyət və anarxiya” (“Culture and Anarchy” / 1869), “Dostluğun çiçək hörüyü” (“Friendship’s Garland”/1871), “Ədəbiyyat və ehkam” (“Literature and Dogma”/1873) və digər kitablarında olduğu kimi Mətyu Arnold ingilis həyatının və mədəniyyətinin provonsializmini (əyalətə məxsus görüş və adları), filisterliyi (meşşanlıq), sektantlığı (təriqətçiliyi) və utilitar (mənfəətpərəst) materializmi kəskin tənqid atəşinə tutaraq, belə bir qənaəti ifadə edirdi ki, İngiltərənin intellektual marağa, yeni ideyalara və müqayisəli Avropa dünyagörüşünə ehtiyacı vardır.

Oksford Universitetində Poeziya kafedrasında çalışdığı 10 il ərzində – 1857-ci ildən 1867-ci ilə qədər onun mühazirələri nə müasirlərinin, nə də özünün yaradıcılığına deyil, məhz Homerin “İliada” və “Odiseyya”nın ingilis dilinə tərcümələri məsələlərinə həsr edilmişdir. Mətyu Arnoldun Universitetdə çalışdığı dövrdə adını çəkdiyimiz mühazirələri toplu şəklində nəşr olunmuşdur.

Mətyu Arnoldun “Poeziyanın öyrənilməsi” adlı araşdırmasında aşağıdakı məqama diqqət yetirək: *“Şeirsiz elmimiz natamam görünərdi və indi bizimlə dinə, fəlsəfəyə transformasiya edilən nə varsa, onlar şeirlə əvəz olunacaqdır, elə bilirəm ki, elm (şeirsiz – T.K.) natamam görünər”*⁴.

Mətyu Arnold Britaniya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində estetik təsəvvür və zövqləri yenidən işləmiş, öz ənənələrini əsaslandırılmış Con Drayden, Samuel Conson, Samuel Teylor Kolric kimi, hər şeydən əvvəl, yeni tarixi-ədəbi mərhələdə ədəbi tənqiddə

⁴ Arnold, M. From “The Study of Poetry” / The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. – Moscow: Progress Publishers, – 1979. – p.117.

islahatçı, bədii zövqü müəyyən edən şəxsiyyət, mədəniyyət nəzəriyyəsinin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur.

1840-cı ildə yaradıcılığa şair kimi qədəm qoyan Mətyu Arnold tez bir zamanda yaşadığı dövrün “bədiilikdən uzaqda” dayandığını bilirdi və belə bir dövrdə məhsuldar ideyaların, ədəbi tənqidin olmaması səbəbindən möhtəşəm poeziyanın yaranmasının mümkünlüyünə inamını itirmişdir. O, “Hazırda tənqidin funksiyası” adlı essəsində tənqidi “doğru və yeni ideyalar axınının” yaradılması naminə ədəbiyyat, fəlsəfə və sosial nəzəriyyə sferasında “dünyada məlum olanı və düşünülmələri öyrənmək və onları daha geniş yaymaq” təşəbbüsünə qoşulmuşdu: tənqidsiz yazıb-yaratmağın mümkün olmadığı qərarını vermişdi. Mətyu Arnold belə hesab edirdi ki, praqmatizmin, “ideyaların sərbəst oyunu”, qrupdan, partiyadan və s. asılılığın olmaması əsl doğru tənqidin başlıca göstəricisidir. O, bunu yaşadığı həyatın mahiyyətində, siyasətin və dinin güclü yer aldığı İngiltərədə tapa bilmirdi. Mətyu Arnoldun fikrincə, əsas problem insanların “hər şeyi olduğu kimi deyil, başqa bir formada”, başqa bir prizmadan görməyə meyilli olmasıdır.

Bədii istedad intellektual və mənəvi atmosferdən, həmçinin zamanın ideyalarından ilham alır. Lakin qeyd edək ki, belə mühit heç də həmişə mövcud olmur: *“...bu səbəbdən möhtəşəm yaradıcılıq dövrü az olur, həm də bəzən əsl istedad sahibləri olan bir çox müəlliflərin əsərləri oxucunu təmin etmir; bədii mükəmməl əsərlərin yaranması üçün yazıçının istedadı və əlverişli dövr kimi iki başlanğıcın birləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, uyğun olmayan zaman kəsiyində yalnız istedad kifayət etmir”*. Bundan başqa, yaradıcılığa elə nəzarətəddici elementlər daxildir ki, burda müəllifin yaradıcı olması deyil, tənqidi qabiliyyəti özünü büruzə verir. Bu, müasir şair üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, əks halda onun yaradıcılığı əbədiyaşar olmayacaqdır.

Mətyu Arnoldun “Şeir in öyrənilməsi” (1880) essesi ədəbi humanizmin ən təsirli mətnlərindən biri sayılır: ədəbiyyatın ictimai-mədəni funksiyalarını, onun sivilizasiya və əxlaq yetişdirmək qabiliyyətini təkid edir. Alimin fikrincə, dinin statusu elm, “fakt” ideologiyası tərəfindən getdikcə daha çox təhdid edilir. O, fəlsəfəni aciz hesab edir, çünki o, ümitsiz şəkildə həll olunmamış suallar və

problemlər içində kök salmışdır. O, iddia edir ki, biz yalnız mənəvi və emosional dəstək və təsəlli üçün deyil, həm də həyatı özümüzə şərh etmək üçün poeziyaya müraciət etməliyik. O, şeiri həyatın tənqidi kimi müəyyənləşdirir. O, şeiri həyatın tənqidi kimi təyin edir. Poeziyanın ən böyük vasitəsi əslində dini və fəlsəfəni əvəz etməkdir⁵.

Əgər poeziya bu yüksək vəzifəyə xidmət edəcəksə, yaxşı ilə pis şeiri ayırd etmək qabiliyyətimizə daha da əmin olmalıyıq. Bu Mətyu Arnoldun mühakiməsidir.

Dissertasiyanın “**Mətyu Arnoldun poeziyasında Şərq həyatı və epik ənənələri**” adlanan II fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir.

“*Buxaradakı xəstə xan*” şeirində *Şərq həyat tərzinin inikası*” adlı yarım fəsildə göstərilir ki, Mətyu Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” şeiri ədəbi debatlarda, bir qayda olaraq, “Miserinus” şeiri ilə qoşa araşdırılır. Ona görə ki, hər iki şeirdə fəlsəfi ideyalar özünü büruzə verir. Hər iki şeirin süjet xəttində hökmdar obrazı dayanır, hökmdarlar istər yaş baxımından, istərsə də dünyagörüşü baxımından daha çox diqqət çəkir. “Buxaradakı xəstə xan” şeirində hadisələr Asiyada – Səmərqənddə, Mərvdə, Orqunqda baş verir, “Miserinus”da isə hadisələr Yunanıstanda vaqe olur.

Mətyu Arnoldun yaradıcılığını Hind-Avropa dilləri üzrə amerikalı mütəxəssis Abraham Valentin Uilyam Cəksonun (Abraham Valentine William Jackson, 1862-1937) rəhbərliyi altında tədqiq edən Farrell L. Couard şairin yaradıcılığında Şərq mövzusunu araşdıran əsərində “Buxaradakı xəstə xan” şeirinin yazılma səbəbini hipotezlər şəklində ifadə etməyə səy göstərmişdir. Farrell L. Couard araşdırmasında yazırdı ki, “Mətyu Arnoldun yaradıcılığında Şərq mövzusunu araşdırarkən onun Şərq mövzusunda yazdığı “Buxaradakı xəstə xan” (“The Sick King in Bokhara”) adlı şeiri diqqətimi cəlb etdi. Mətyu Arnoldun heç vaxt Buxarada olmamasına rəğmən, onun böyük sənətkarlıqla Şərq şəhərinin poetik təsvirini verməsi istər-istəməz Qərb, Şərq oxucusunun da diqqətini çəkir, onları düşüncələr aləminə aparır. Bəs Şərq mövzusunda yazılmış şeirin əsas qaynağı nə olmuşdur? Şeirin mövzusunun haradan

⁵ Arnold, M. Selected Prose / M. Arnold. – Hereafter cited as SP. – Harmondsworth: Penguin, – 1970. – p.340.

qaynaqlandığını öyrənmək istədim, lakin uzun sürən araşdırmaların mənasız olduğunu görüb, Mətyu Arnoldun bacısı xanım Frənsis Arnolda (Miss Frances Arnold) məktub yazaraq, bu haqda məlumat almaq arzumu bildirdim. O isə lütfkarlıqla “çox güman ki, Mətyu Arnold Buxara təxəllüslü leytenant Ser Aleksandr Börnsün (Sir Alexander Burns) Buxara ilə əlaqədar işlərindən qaynaqlanmışdır” deyə cavab məktubu göndərdi. Bəs Ser Aleksandr Börns kimdir və onu Şərqlə mövzusu niyə bu qədər maraqlandırmışdır? Şərqlə onu bağlayan nə olmuşdur? Sual “yağışı” altında bu marağın mahiyyətini və səbəblərini müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmamışdır.

Dilemmaya çevrilən bu məsələ XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya, eləcə də Avropa tədqiqatçılarının araşdırdığı əsas hədəflərdən biri olmuşdur. Lakin Şərqlə feodal despotizmi Buxara, Xivə və Kokandı xristianlar üçün toxunulmazlıq rəmzinə çevirmişdi. Buna cəhd edənlər isə həyatından məhrum olmaq xofu ilə yaşamışlar. Bu səbəbdən də bir sıra alimlər Mərkəzi Asiya arealını araşdırarkən öz kimliyini məxfi saxlamaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu kimi şəxslərdən birinin də ingilis əsilli Ser Aleksandr Börns olduğunu söyləmək olar. O, 1831-1836-cı illərdə Əfqanıstanda və Mərkəzi Asiyada tacir sifəti ilə qalmış və tədqiqatlar aparmışdır. Hətta onun məşhur şotland şairi Robert Börnsün qohumu olduğu da söylənilir. Ser Aleksandr Börns müəyyən tərəddüdlərdən sonra qiyafəsini dəyişdirərək, böyük dəvə karvanında tacir libasında Amudəryaya yola düşmüşdür. Təqribən, 5 aydan sonra Börns Amudərya çayını keçərək Teremza şəhərinə gəlmiş, Buxara xanlığının iqamətgahına yol tapmışdır. Beləliklə o, Buxarada olduğu müddətdə gizli şəkildə gözləri ilə gördüklərini qələmə almışdır. Ser Aleksandr Börnsün Mərkəzi Asiya barəsində məlumatları bəzən özünü doğrultmasa da, unutmaz ki, o, bu sahədə ilk tədqiqatçı hesab edilir. Səyahət etdiyi 5 il ərzində o, iki cildlik “Buxaraya səyahət (“Travel to Bokhara”) adlı kitabını yazmış və onu Britaniya krallığına təqdim etmişdir.

Mətyu Arnold xanın məscidə gəlişinin təsvirini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *“Sadə ipək libas geyindirilmiş xan öndə əyləşdirilmiş, iki hambal isə onu çiyinlərində gəzdirir və Müqəddəs kitab “Quran” kitabı onun hüzuruna gətirildi. Hazırkı xan sələflərinə*

*nisbətən ibadətghadakılara özünü fədakar və dini mərasimlərə bağlı mömin adam kimi aparırdı. Dini ayinlərin həyata keçirilməsinə sərt qanunlar qoymuşdu, lakin gündə üç dəfə namaz qılmasına baxmayaraq, atası kimi fanatik deyildi”*⁶.

Bundan hiddətlənən xan isə mollanı cəzalandırmağı tələb edir. Divan toplanır və mollaya ölüm hökmü oxunur. Şəriətin qanunlarına əsasən, o, daşqalaq edilməli idi. Mətyu Arnoldun təsvir etdiyi xan qəddar deyildi, hətta xan adamlarına da tapşırır ki, əgər günahkar zərbələrə dözməyib qaçmaq istəsə, ona toxunmasınlar. Lakin molla üzünü Məkkəyə tutaraq “Allah təkdir, Məhəmməd isə onun rəsuludur” deyib taleyinə boyun əyir. Xan mərasimə təşrif buyurur və ilk daşı özü atır.

Poetik nümunələr, yaxud səyyah, tacir və tədqiqatçılar Şərq ölkələrinin adət və ənənələri, ictimai-ruhani həyatda baş verən hadisələrin mahiyyətinin birtərəfli dəyərləndirilməsi kimi qəbul edə bilər. İkinci bir tərəfdən isə Qərbin və onun səyyah, alim, şairlərinin yaratdığı təəssürat və poetik təsvirlər, bir növ Şərqdə nadanlığın və geriliyin, hətta bir qurtum su üçün faciələrin baş verdiyinin qabardılması da müəyyən mənfi emosiya və təəssürat yaradır.

“Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Ə.Firdovsinin “Şahnamə” dastanının müqayisəli semantikasi” sərlövhəli ikinci yarımfəsildə nəzərə çatdırılır ki, Mətyu Arnold Qərb ədəbi tənqidçisi kimi qədim yunan ədəbiyyatına, Homer, Sofokl kimi qədim yunan şair, filosof və dramaturqlarının əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı, Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatına da istinadlar etmiş, əsərlərini yazmışdır.

Mətyu Arnold 1853-cü ildə Şərq poeziyasına müraciət edərək Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasının materialları əsasında “Söhrab və Rüstəm” adlı poemasını yazmışdır. “Söhrab və Rüstəm” onun yaradıcılığında irihəcmli və iddialı əsər kimi dəyərləndirilmişdir.

Firdovsi “Şahnamə”sinin nəşrinə yazdığı iqtibasdan əvvəl Mətyu Arnold dastanın bir çox nəşrləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

⁶ Arnold, M. The Poetical Works of Matthew Arnold Complete Edition with Biographical Introduction / M.Arnold. – Boston and New York Pub: Tomas Y.Crowell and Company, – 1897. – p.94.

“Şahnamə”nin dörd cilddən ibarət ilk elmi nəşri 1829-cu ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərində ingilis alimi və şərqşünası Turner Makan (Turner Macan 1792-1836) tərəfindən on yeddi əlyazma ilə birlikdə nəşr olunmuşdur.⁷

Əsər cilalanmış, klassik modelin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, sanki “İliada” nəğmələrini xatırladan sənət abidəsi zirvəsində dayanmışdır. Gənc şahzadə Söhrab, onun varlığından xəbərsiz olan qəhrəman Rüstəmin oğludur. Söhrab heç vaxt atasını görməmişdi, lakin onun kim olduğunu bilirdi. Doğulduğu zaman qız övladının dünyaya gəldiyini elan edən ananın gələcəkdə Rüstəmin oğlunu ondan ayıraraq himayəsi altına alması onu qorxuya salmışdı. Söhrab gələcəkdə atasının qürur duya biləcəyi şərəf və ləyaqəti ön planda dayanan döyüşçü əhval-ruhiyyəsində böyüdülmüş cəngavər təsiri bağışlayır. Poemada Turan və İran ordularının döyüş ərəfəsində üz-üzə gəlməsi, Söhrabın səbirsizliklə atasını tapması, atasını tapdıqdan sonra onu izzət tacına əlavə etmək istəyi, daha sonra ata ilə oğlunun görüşü və döyüş əsnasında atanın oğlunu yaralaması, bunun isə ölümlə nəticələnməsi, atanın dərin kədəri Mətyu Arnold tərəfindən ustalıqla verilmişdir. Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab obrazını daha üstün tutur və onu Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında yazılandan daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim edir. Onun poemasında Söhrab atası tərəfindən yaralanmasına baxmayaraq, onu günahlandırır, əksinə, ona təsəlli verərək, bunun taleyin işi olduğunu söyləyir. Lakin Mətyu Arnoldan fərqli olaraq, Əbülqasim Firdovsi Rüstəm obrazını “Şahnamə”dəki bütün qəhrəmanlarından üstün tutmuş, Rüstəmi ən güclü, şahların taclarının qoruyucusu kimi təqdim etmişdir. Firdovsi Rüstəmi ölkənin siyasi dayağı hesab etmişdir. Onun igidliyi, şücaəti, döyüşkənliyi, qeyri-adi bacarığı, qəhrəmanlığı qarşısında düşmənləri belə baş əyir. Əsər boyu Rüstəm məğlubedilməz qəhrəman kimi oxuculara təqdim edilir, lakin əsərin sonunda Rüstəm artıq məğlubedilməz qəhrəman kim deyil, taleyinin oyununa məğlub olmuş, öz övladını yaralayan, bədbəxt və çarəsiz ata kimi təsvir olunur.

⁷ Энциклопедии, словари, справочники / – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», – 1972. – с.995-996.

M.Arnoldun “qəhrəman” anlayışı Ə.Firdovsinin “qəhrəman” anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir, bu da ilk növbədə həmin sənətkarların mənsub olduğu epoxaların ədəbi-estetik dəyərləri arasında olan kəskin məkan-zaman fərqləri ilə bağlıdır.

Ə.Firdovsinin “qəhrəman” modeli – epik-mifoloji, M.Arnoldun modeli romantik-epik xarakter daşıyır. M.Arnoldu Firdovsi epoxasından yalnız əsrlər deyil, “qəhrəman” konseptinə fərqli epoxal baxışlar fərqləndirir. Firdovsi dastan dövrünün şairi, M.Arnold isə yazılı ədəbiyyat dövrünün şairidir. Firdovsi üçün İran mifləri iranlıların (Sasani İrəninin) ərəb işğalı ilə süquta uğramış kimliyinin bərpası, qorunması, yaşadılması vasitəsi idisə, M.Arnold üçün mif ilkin, saf humanist ideyaların qaynağı, sentralı düşüncə mənbəyi idi. Bu cəhətdən, Ə.Firdovsi heç vaxt atası İranlı olsa da, anası Turanlı, yəni türk olan Söhrabı öz milli ideyalarının daşıyıcısı kimi tərənnüm edə bilməzdi. M.Arnold üçün isə etnik kimliklə müəyyənleşən belə bir vəzifə, məcburiyyət yox idi. Onu Söhrab obrazının tragizmi, iki etnos (İran və Turan) arasında düşdüyü faciəvi durum və bu durumdan məhz humanist ideallara, təbii-ilahi ata-oğul məhəbbəti hissələrinə əsaslanaraq çıxmaq cəhdi cəlb etdiyi üçün M.Arnold məhz Söhrabı öz əsərinin qəhrəmanına, öz şair idealının daşıyıcısına, müəllif konsepsiyasının əsas gerçəkləşdiricisinə çevirmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə və məkanlarda yazıb yaratmağından asılı olmayaraq, hər iki sənətkar “müharibələrin bəşəriyyətin bəlası” şüarını əsas tutmuş, məsələyə eyni prizmadan yanaşmışdır. Firdovsi sülh və sabitliyi insanların əlindən alıb gözünü qan örtmüş hökmdarları və onların törətdiyi müharibələri “Şahnamə”sində lənətləmiş və müharibələrin ağır nəticələrini ifşa etmişdir.

“M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili” adlı üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, Firdovsinin “Şahnamə”si həm Şərq, həm də Qərb ölkələrində geniş şöhrət tapmış, sevilmişdir. Şairin yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin sonrakı inkişaf mərhələlərində aktuallığını itirməmişdir. Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid (1882-1941) Əbülqasim Firdovsinin 1000 illik yubileyi münasibəti ilə 1933-cü ildə “Siyavuş və Sədabə” dastanının motivləri əsasında “Siyavuş”

faciəsini qələmə alaraq sağlığında onu səhnələşdirmişdir. Hüseyn Cavidlə yanaşı, dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov “Söhrab və Rüstəm” dastanı əsasında beşpərdəli opera yaratmış və onu inqilabdan əvvəl Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoymuşdur.

Şərq dünyası, Şərq ədəbiyyatı, mədəniyyəti və mifologiyası əsrlər boyu Qərb alim və yazıçıları üçün hər zaman zəngin mənbəyə çevrilmişdir. Şərq poeziyası və ümumiyyətlə, Şərq düşüncə tərzini Qərb şairlərinin əsərlərində bədii-poetik əksini tapmışdır. Qərb ədəbi mühitində Mətyu Arnold, Şərq ədəbiyyatında isə Hüseyn Cavid Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına müraciət edərək məşhur əsərlərini yaratmışdır. Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında dastanlarda mifoloji süjetlərə, obrazlara xüsusi yer verilmişdir. Firdovsidən fərqli olaraq Hüseyn Cavid və Mətyu Arnold mifik obrazlardan yan keçmiş, bənzərliklər olmasına baxmayaraq, hər iki ədib əsərlərində Şərq epik və mədəni ənənələrinin mənəvi-kulturoloji türkü missiyasını yerinə yetirmişdir. Hüseyn Caviddən fərqli olaraq Mətyu Arnold yunan mifologiyası ilə bənzərliklər tapmışdır.

Hüseyn Cavidin “Səyavuş” əsərində hadisələr Zablistanda cərəyan edir. Səyavuş burada Rüstəm və digər pəhləvanların yanında döyüş təlimi keçir. Anasını itirdikdən sonra Səyavuş Rüstəmin himayəsində böyüyür. Böyüdükdən sonra isə atası Kavus onu öz yanına aparır. Oğlunun saraya gəlməsi münasibəti ilə böyük məclis qurulur və məclisə Səyavuşun analığı Sūdabə təşrif buyurmalı idi. Onu XIX əsr Britaniyada Viktoriya dövrü şairi, tənqidçisi və mədəniyyətşünası Mətyu Arnoldun yaradıcılığında da Şərq mövzusunun yer alması, heç şübhəsiz ki, onun Şərq tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına yaxından bələdçiliyi, Şərq tarixi və ədəbi dünyasına hədsiz marağı, sevgisi ilə əlaqələndirilə bilər.

1853-cü ildə Mətyu Arnold Şərq ədəbiyyatının cahanşümul şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına iqtibaslarla 800-dən artıq beytdən ibarət “Söhrab və Rüstəm” poemasını yazmışdır. Poema ingilis şairinin yaradıcılığında irihəcmli və iddialı iş hesab edilir. Poemada hadisələr Amudərya çayının yaxınlığında vaxt olur. Mətyu Arnold Amudərya çayını “Oxus Stream” kimi təqdim etmişdir. Belə bir adın verilməsi təbii ki, şairin yunan dilində toponim transformasiyalarına, eləcə də ədəbiyyatına yaxından bələd

olduğu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Daha çox Şərqi ədəbiyyatından, mədəniyyətindən bəhrələnməsinə baxmayaraq, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasını yunan üslubunda, yunan ədəbi qəhrəmanları ilə müqayisəli şəkildə qələmə almışdır.

Əbülqasim Firdovsidən fərqli olaraq, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab obrazını daha üstün tutmuş və onu “Şahnamə”də təqdim və təsvir olunan Söhrab obrazından fərqli olaraq daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim etmiş, Rüstəmi isə qəzəbli, hiyləgər və təkəbbürlü bir şəxs kimi vəsf etmişdir. Firdovsidə irançılıq nə qədər mədh edilirsə, Hüseyn Cavidə bunun əksini görmək mümkündür.

Müxtəlif dövrlərdə və məkanlarda yazıb yaratmağından asılı olmayaraq, hər üç sənətkar “müharibələrin bəşəriyyətin bəlası” olduğu fikrini əldə bayraq kimi tutaraq, bu məsələyə eyni bucaq altında baxmışlar. Əbülqasim Firdovsi kimi Mətyu Arnold da, Hüseyn Cavid də sülh və sabitliyi insanların əlindən alıb, gözünü qan örtmüş hökmdarları, onların törətdiyi müharibələri lənətləmiş və onların ağır nəticələrini ifşa etməkdən çəkinməmişdir.

Ə.Firdovsi – İrançılıq ideyasını, H.Cavid – Turançılıq ideyasını tərənnüm etdiyi halda, M.Arnold onların arasında neytral mövqe tutmuş kimi görünür. Bu da təbiidir. Çünki Firdovsi qatı bir İrançı, Cavid qatı bir Turançı (türkcü) olduğu halda, M.Arnold nə İrançı, nə də türkcü idi. Əlbəttə, Firdovsinin irançılığı ilə Cavidin turançılığını keyfiyyət baxımından bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Firdovsi türkə nifrət bəsləyən və bunu “Şahnamə”də açıq-aşkar büruzə verən irançı idisə, Cavid turançı kimi heç vaxt İran etnosuna nifrətlə yanaşmamış, əksinə, Şərqi tarixini yazmış İran və Turan etnosları arasındakı münasibətləri məhəbbət, dostluq konseptləri baxımından bədiiləşdirmişdir.

Deyilənlər təsdiq edir ki, Ə.Firdovsi, M.Arnold və H.Cavid yaradıcılığındakı ata-oğul konfliktini yalnız bədii hadisə kimi dəyərləndirmək olmaz. M.Arnoldun bu konfliktə yanaşması bədi-estetik xarakter daşdığı halda, Ə.Firdovsinin yanaşması etnoepik, etnoteokratik idealları əks etdirir. H.Cavidə də etnoepik idealların təəcəssümünü görürük, ancaq o, öz yanaşmasında Firdovsinin milli düşmənçilik ideyasından tamamilə uzaqda duran humanistdir.

“M.Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması tədqiqatlar müstəvisində” sərlövhəli yarım fəsildə nəzərə çatdırılır ki, Mətyu Arnoldun poemasının dünyada şan-şöhrət qazanmasında Homer atmosferinin poemada geniş poetik əks olunduğunu iddia edən İran tədqiqatçıları Əli Heydəri (Ali Haydari) və Nozar Niiazinin (Nozar Niazi) “Review of European Studies” dərgisində çap etdirdiyi məqaləsində Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasındakı Rüstəm və Söhrabın Axilles və Hektorla paralellərinin aparılmasında bir çox mətləblərə aydınlıq gətirsə də, “tərcümə poeması”nın daha çox yunan mifologiyası üzərində qurulmuş “İliada” dastanı ilə paralelləri özündə təcəssüm etdiyini bəyan edirlər.

Mətyu Arnoldun ilk dəfə 1853-cü ildə nəşr etdirdiyi “Söhrab və Rüstəm: Epizod” (“Sohrab and Rustum: An Episode”) adlı əsəri tragik mövzuda yazılmış narrativ poemadır. Əslində, şairin bu mövzunu Con Məlkolmun “Pəriyanın tarixi” və Sent Bovenin Firdovsinin fransız dilinə edilmiş prozaik tərcüməsinə yazılmış icmal-xülasə əsasında qələmə aldığı söylənilir.

Mətyu Arnold adını qeyd etdiyimiz poemasında Katarine Hallın (Katharine Hull, 1921-1977) və Pamela Uitlokun (Pamela Whitlock, 1920-1982) uşaq ədəbiyyatının çox məşhur əsərlərindən biri olan “Uzaq elli Oğuz” (“The Far – Distant Oxus”) adlı əsərindən çıxış edərək poemasında sərlövhəni və yer adlarını qoruyub saxlamışdır. Ən maraqlı məqam isə budur ki, Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” və digər şeirləri” adlı toplusuna ön sözü və qeydlərin müəllifi Castus Kollins Katlman “Oxus” (“Oğuz”) sözüne yazdığı izahatda bu sözü Turanı (Azərbaycan) İrandan ayıran əsas axar çay olduğunu, bu adın yunanlar və romalılar tərəfindən verildiyini qeyd etmişdir.

Hazırda ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda yaşayan Həsən Cavadi bir vaxtlar “Fars ədəbiyyatının ingilis ədəbiyyatına təsiri” (“Persian Literary Influence on English Literature”) adlı araşdırmasının beşinci fəslində fars şairlərinin, o cümlədən Əbülqasim Firdovsinin Mətyu Arnold yaradıcılığına təsiri məsələsinə toxunmuşdur. Müəllif kitabına yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, *“çox az istisnalar olmaqla tərcüməçilər və təqlidçilər fars dili ilə tanış olmuşlar. Mətyu Arnold da belə istisnaların sahibidir, bununla belə, Firdovsinin dahiliyinin*

böyük haqqı, “Söhrab və Rüstəm” poeması Arnolda (Mətyu Arnolda) fars sözlərini ingilis ictimaiyyətinin diqqətinə çatdıran sənət adamları arasında özünə yer qazanmağa izn vermişdir”⁸.

Fəsilə M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, H.Cavid qatı turançı sənətkar olsa da, o, Firdovsidən fərqli olaraq, millətçiliyə humanist dəyərlər, xalqların təbii-ilahi haqları prizmasından yanaşmışdır.

“Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərində Şərq” adlı III fəslin **“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin ümumi məzmun və mündəricəsi**” adlı yarım fəslində qeyd olunur ki, Keltşünaslıq fenomeni İngiltərədə və İrlandiyada XIX əsrin sonu meydana gəlməyə başlamışdır və özündə yalnız kelt dilini deyil, eyni zamanda kelt mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafiyasını birləşdirmişdir.

Mətyu Arnold bu fikirdə idi ki, “alman ruhu” ingilislərə “düzgünlüyün və tarazlığın qorunmasını, zəhmətkeşliyi, əzmliliyi, təbiətə sadıqlığı aşılayır”. “Kelt xarakterik ruhu” isə “həssaslıq, itaətsizlik, üsyançılıq, feminizm” kimi hissləri aşılayır. Bu səciyyəvi xüsusiyyətlər ilk növbədə mədəniyyətin, xüsusilə də ədəbiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Kelt və almanlara məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərin birləşməsi rəssamlığın və ingilislərə məxsus dindarlığın yaranmasına şərait yaratmışdır. “Norman ruhu” isə özünü mədəniyyətdə olan “enerjidə və bacarıqda” göstərir, lakin təkəbbürdən və qəddarlıqdan yan keçmir⁹.

İlk dəfə Kelt ədəbiyyatı haqqında tədqiqatçı Ernest Renan yazmışdır. O, “Kelt irqinin poeziyası” əsərində Kelt ədəbiyyatının özünəməxsusluğunun əsasını mücərrədlikdə, yumşaqlıqda, passivlikdə və xəyalpərəstlikdə görürdü. Ernest Renandan sonra Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair araşdırmanı davam etdirmişdir.

Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi bir daha sübut etdi

⁸ Javadi, H. Persian Literary Influence on English Literature / H.Javadi. – Published by Jahan Book Company, – 2008. – p. x1- x11.

⁹ Соколова, Н. Викторианец об англичанах к проблеме осмысления национальной идентичности в контексте эпохи // Проблемы идентичности, этноса, гендера в культуре и литературах Старого и Нового Света. – Минск: – 2004. – с.54-62.

ki, Mətyu Arnold elmdə yeni üfüqlər açdı. Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əssəsində keltlərin təbiətə olan sevgisini, (keltlərin) təxəyyülünün məhsulunu və keltsayağı melanxoliyanı ətraflı araşdırmışdır və hər birini ayrı-ayrı başlıqlar altında qeyd etmişdir. Keltlərin təbiətə olan sevgisi yalnız “sırlı” olması ilə deyil, həmçinin təbiətin “gözəl”, “füsunkar” olması ilə də əlaqəli idi ki, bu da təbiətə “cazibədarlıq və sehir” rəngini qatır. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” öz zamanında ehtiyac duyulan və haqqında çox danışılan əsə idi. Bu əsə intuitiv uzaqgörənliklə və tənqidi baxışlarla zəngindir və öz növbəsində böyük fransız tənqidçisi Ernest Renanın “Kelt irqinin poeziyası” (“La poesie des race celtiques”) yazılarından təsirlənərək qələmə alınmışdır. Mətyu Arnold Kelt, Uels və Breton ədəbiyyatlarını əlaqəli şəkildə işləyib araşdırarkən Renanın “Kelt mənəviyyəti, melanxoliya və keltsayağı yanaşma” replikalarından istifadə etmişdir.

“Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətində Şərq (kimmer) elementi” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, Mətyu Arnoldun mühazirə şəklində nəşr etdirdiyi araşdırmalarında “Cymry”, yaxud “Cimmerians” kimi işlədilən və açıq-aydın şəkildə sözün “kimmerlər” olduğunun bir daha sübutuna ehtiyacı yaranmır. Lakin kitabın 11-ci səhifəsində kimmerlərin adı bir dəfə “kimmerlər” (“Cimmerians”), qalan bütün hallarda isə qısa şəkildə “cymry”, yaxud “cymris” şəklində təqdim edilir.

Uels əsilli Ouven Cons (Owen Jones) XVIII əsrin ortalarından bir qədər əvvəl Uelsdə – Mivir Vadisində (The Valley of Myvyr) anadan olmuş və sonralar Kelt ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb əlyazmaları Britaniya muzeyinə əmanət etmişdir. Onun topladığı ədəbiyyat nümunələri “Mivir əlyazmaları” (“The Myvyrian manuscripts”) vadinin adı ilə oxucuya ünvanlandırılmışdır.

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı araşdırmalarında mühakiməsi sakson, yaxud ingilis siyasi dairələrinin qədim kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatı, bütövlükdə kelt kimliyinə qarşı sərt mövqeyinin barışıq çağırışı kimi diqqətə layiqdir. Bu baxımdan tənqidçi alimin vaxtilə iddia etdiyi kimi: “... *biz Britaniya imperiyasının qurulmasında daha çox praktik keyfiyyətlərə görə anqlo-saksonlara borclu olduğumuz halda, keltlərdən, yunanlardan bəri ingilis ədəbiyyatını yaranan*

keltlərdən poetik görüntünü miras kimi almışdır”¹⁰.

Kelt tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının yazıya alınmasında “Oqam” (bu termin “Ogam”, yaxud “Ogham” kimi iki variantda verilir) əlifbasının xüsusi rolu olmuşdur. Qədim Mesopotamiyada “Gilqameş” dastanının mixi yazıları kimi Oqam hərflərinin də daş üzərində həkk edilməsi tarixi reallıqdır. Oqam hərfləri ilə, təxminən, dörd metr hündürlüyündə olan üzərində indi də izi qalan və İrlandiyaya gələn turistləri heyrətə gətirən həmin daşın üzərindəki mətn indiyə qədər çoxlarını heyrətə gətirir. Bir cümlə ilə ifadə olunmuş mətnə fikrin mənası bir müddət müəmmaya çevrilmişdi. Yəni ingilis dilinə tərcümə olunan cümlənin adekvat olmadığı ehtimal olunurdu və onun yeni tərcüməsinin tapılması təklif edilirdi. Daş üzərində həkk olunmuş mətnə diqqət yetirək: *“Ballikrovan (Ballycrovane) limanının üst hissəsində təpədə hündür, ensiz şiş uclu daş dörd metr hündürlüyündədir və Kork (Cork) və Kerri (Kerry) sərhədlərinin yaxınlığındakı açıq Atlantikadan təhlükəsiz limana qədər gəmidə səyahətə çıxarkən bu daş hər kəsə körfəzdən açıq-aydın görünür. Daşın sol tərəfində həkk olunanlar isə irlanda bir ithafdır. MAGGÍ DECCEDDAS AVÍ TURANÍAS – onun mənası “Mak Deixet u: Torna məxsusdur...”*¹¹.

Lakin sözlərin bu cür mənalandırılması ilə tam razılaşmaq olmur. Əvvəla, birinci söz “maggi” elə “maq” mənasını ifadə edir. Desseddasin latınlaşdırılmış şəxs adı olduğunu güman etmək olar. “Avi” sözü isə iskit (türk) sözüdür, “nəvə”, həm də “tayfa” mənasını verir. “Turaniyas” isə “turanlı” kimi başa düşülür. Beləliklə də, həmin cümlənin bir qədər uyğun tərcüməsini iddia edirik: “Maqlı Desseddasin – Turanlının nəvəsi”.

Mətyu Arnold yazırdı: *“Bir qədər uzağa gedək. Dilin iki böyük kelt bölgüsü – qal və kimmer dillərinə gəlincə filoloqlar söyləyirlər ki, qal dili daha gənc, daha sintetik, Sanskrit, yunan, zənd, latın, tentonik (Tentonik) dillər qrupu ilə Kimmer dili isə daha köhnə, daha*

¹⁰ Squire, Ch. Celtic Myths and Legends / Ch.Squire. – Printed in the EC: Lomond Book, –2000. – p.3.

¹¹ Switt Catherine story of Ogham. Published o/ October 2015. – historytoday.com/storyogham#:~:text=On%20a%20hill%20above%20Ballycrovane.the%20Cark%20and%20kerry20bordr

analitik Turan dil qrupu ilə əlaqəli, yaxud bağlıdır”¹².

Mətyu Arnold araşdırmasında kimmerlərin Britaniya adalarında qədim və yeni mədəniyyətin, eləcə də ədəbiyyatın qoruyucusu, davamçısı kimi məskunlaşdığı ölkənin universal mədəni və ədəbi irsinə öz töhfəsini verdiyini vurğulamışdır.

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinə Britaniya ədəbi-nəzəri fikir tarixi kontekstində baxış” adlı üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, Kelt ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öyrənilib araşdırılmasında Mətyu Arnoldun böyük xidmətləri vardır. Ədəbiyyat məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafik nəşrlərdə tez-tez onun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” mühazirələr toplusundakı fikir və mühakimələrinə istinadlar edilir, müəllif müddəasının təsdiqində isə onun elmi mühakimələri bir qayda olaraq etibarlı mənbə kimi göstərilir.

Kelt məsələsinin daha aydın dərkinə yaratmağa cəhd edən Mətyu Arnoldun adını yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərinin I hissəsində oxuyuruq: *“Kelt məsələsini əhatəli və dərinlən bilmək üçün hər bir kəs Kelt xalqını tanımalıdır və keltləri tanımaq üçün hər bir kəs onların ədəbiyyatı ilə keltlərin özlərini gözəl şəkildə ifadə etdiyini bilməlidir*”¹³.

Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” araşdırmasında Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tanınmış araşdırıcısı yarı ingilis və həkim Monşer Terri (Monsier Thierry) “Qalların tarixi” (“Historie des Gaulois”) adlı təxminən yüz səhifəlik araşdırmasında Qal sakinlərini müəyyən qruplara bölmüşdür. O, Qal sakinlərinin iki böyük ailəsinin – qallar (Gaels) və kimmerlər (the Cymris) olduğunu və onların fiziki cəhətdən görünüşcə bir-birindən ayrılan tiplərinin hal-hazırda Fransada nəslinin törəmələrinin yaşadığını yazmışdır¹⁴.

Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatının tədqiqində yalnız Britaniyada məskunlaşan xalqların, o cümlədən dünyanın bir çox yaxın-uzaq ölkələrindən köç edən və keltlərlə qarşılıqlı əlaqə və təsir

¹² Arnold, M. On the Study of Celtic Literature. / M.Arnold. – Published by Global Grey, – 2018. – p.48.

¹³ Arnold, M. On the Study of Celtic Literature. / M.Arnold. – Published by Global Grey, – 2018. – p.20.

¹⁴ Arnold, M. On the Study of Celtic Literature. / M.Arnold. – Published by Global Grey, – 2018. – p.52-53.

müstəvisində ədəbiyyatın yaradılmasında qarşılıqlı təsir elementlərini müəyyənləşdirməyə üstünlük vermişdir. Kelt ədəbiyyatı üzrə tədqiqatçılar, o cümlədən Con Kembl (John Kemble) “Horae Ferales” adlı araşdırmasında Mətyu Arnoldun fərqli olaraq kelt mədəniyyətini və incəsənətini daha çox Avropa kontekstindən təhsil müstəvisinə gətirmiş, mülahizə və təsəvvürlərini təqdim etmişdir. Əslində Kelt incəsənətinin identifikliyinin müəyyənləşdirilməsi elə Mətyu Arnoldun fəaliyyət göstərdiyi illərə təsadüf edir. Daha bir araşdırıcı Avqustus Vulanton (Augustus Woolanton Franks, 1826-1897) Britaniya Muzeyinin Britaniya və Orta qədim dövrlər departamentinin müdiri işləyərkən kelt mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətinin Avropa kontekstində tədqiqinə dair çalışmaları ilə tanınmışdır.

Lakin o, XIX əsrdə “sonrakı kelt mərhələsində kontinental tədqiqatçıların britlərin məskunlaşdığı torpaqlarda barbarların (şərqlilərin) mühüm və əhəmiyyətli sənət əsərlərinin yaradılmasına qadir olmadığı fikrinə qarşı çıxaraq dəlil-sübutlarını gətirmişdir. 1895-ci ildə oxuduğu silsilə mühazirələri əsasında yazdığı “Kelt incəsənətinin mənşəyi” (“The Origins of Celtic Arts”) adlı monoqrafik nəşrində Ser Artur Evansın (Sir Artur Evans) isə Britaniyada yaranan sənət abidələrində etrusk, uzaq Şərqdən gələn iskit ... motiv və elementlərinin tədricən yaranan kelt mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bəyan etmişdir ¹⁵.

“Kelt mifləri və əfsanələri” adlı monumental araşdırmanın müəllifi Çarlz Skvayer yazır: “*Artur silsiləsinin Zevsi Mərdindir (Myrddin) o, norman – fransız romanlarına “Merlin” (“Merlin”) kimi ötürülmüşdür. “Clas Myrddin”) triadasından öyrəndiyimiz kimi Britaniyada ilk məskunlaşmadan əvvəlki adının “Mərdinin çəpərə salınmış ərazisi” (“Myrddin’s Enclosure”) olmuşdur* ¹⁶.

Bəs bu Məridin kimdir? Elə həmin müəllifin öz dili ilə onun kimliyinə aydınlıq gətirək. Əvvəla, yuxarıda qeyd etdiyimiz monoqrafıyanın “Britaniya adalarının mifologiyası” adlı son

¹⁵ Cunliffe, B. The Ancient Celts / B.Cunliffe.– Published by the Oxford University Press, – 1992. – p.37.

¹⁶ Squire, Ch. Celtic Myths and Legends / Ch.Squire. – Printed in the EC: Lomond Book, – 2000. – p.323.

bölməsində ingilis dilində verilən “Myrddin” şəxs adının tələffüzü [mərddin] yəni Mərddin kimi diqqətə çatdırılıb, eləcə də kitabın indeks bölməsində qeyd olunan “Merlin” adının verildiyi səhifələrdə onun “Məriddin” (“Myrddin”) olduğu göstərilmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin Britaniya ölkəsinin ilk adının belə “Mərddinin hasara aldığı torpağı” (“Myrddin’s Enclosure”) kimi tanıdığına “Clas Myrddin” adlı triadasından (üç cildliyindən) öyrəndiyini qeyd etməsi istər-istəməz qədim Britaniyanın görünməyən tarixi gizlinləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Bir tərəfdən bu əlaqə Şərq və Qərbin sivilisasiyanın təbiəti və konsepsiyaları haqqında ingilis maarifçiliyi dövründə yaranan ideyalardan bəhrələnib və Britaniya imperiyasının genişləndiyi dövrdə inkişaf etmişdir. İkinci bir tərəfdən isə Kelt və Şərq mədəniyyəti arasında mifoloji əlaqələr Orta əsrlər dövründən yerli irland və qal mədəniyyətinin müstəqil tarixi olmuşdur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində elmi müddəa və qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

– Mətyu Anrold yunan incəsənətinin məhz həqiqi hesab etdiyi gerçəkliyi hamılıqla qəbul etdiyinə, vahid həqiqətə inandığına, başqa sözlə, sentrasiyalı ədəbiyyat, yəni vahid mərkəzi nöqtəyə köklənən bədii yaradıcılıq hadisəsi olduğuna görə yüksək qiymətləndirmiş və onu XIX əsrin desentrasiyalı kimi səciyyələndirdiyi ədəbiyyatına qarşı qoymuşdur. XIX əsr ədəbiyyatı artıq struktur (sentrativ-mərkəzçi) düşüncədən çoxdan ayrılmış, fərdin obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşma qabiliyyətinə əsaslanan bədii təfəkkürün məhsulu idi və bu mənada onun desentrasiyalı olması ictimai şüurun dialektik inkişaf qanunauyğunluğunu inikas edirdi;

– M. Arnoldun “Buxaradaki xəstə xan” şeiri Şərq həyat tərzinin inikası baxımından əhəmiyyətli əsərdir. Sənətkarın şeir məzmununu Aleksandr Börsün “Buxaraya səyahət” adlı kitabının materiallarından aldığı o qədər də şübhə yaratmır. Bu poema Şərq mövzusunda yazılmış sənət nümunələri sırasında poetik və bədii keyfiyyəti ilə seçilən sənət nümunələrindən biri kimi Şərq oxucu auditoriyası üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

– XIX əsr alimi və şairi M. Arnold ümumbəşəri dəyərlər uğrunda ədəbi mübariz aparan, insanlıq ləyaqətini ədəbiyyatın bədii

idealına, estetik dəyərinə çevirən sənətkardır. Ə.Firdovsi isə M.Arnolddan fərqli olaraq, daha çox milli şair, mənsub olduğu İran etnosunun etnik-teokratik ənənələrinin sadıq daşıyıcısı olan sənətkar olmuşdur. Bu cəhətdən, Söhrab obrazının ədəbi qəhrəman kimi Rüstəmə nisbətən daha dərin psixoloji cizgilərə malik olmasına baxmayaraq, onun məhz Rüstəmi fəvqəladə qəhrəman kimi tərənnüm etməsi Firdovsinin sıx bağlı olduğu etnik-mədəni ənənələrin sadıq və qatı təmsilçisi olmasından irəli gəlirdi. Bu cəhətdən, biz məsələyə eyni zamanda “qəhrəman” konseptinin tarixi-mədəni, ədəbi-estetik mənaları prizmasından yanaşmalıyıq. Çünki M.Arnoldun “qəhrəman” anlayışı Ə.Firdovsinin “qəhrəman” anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir və bu da ilk növbədə həmin sənətkarların mənsub olduğu epoxaların ədəbi-estetik dəyərləri arasında olan kəskin məkan-zaman fərqləri ilə bağlıdır;

– M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili göstərdi ki, Firdovsidən fərqli olaraq Hüseyin Cavid və Mətyu Arnold mifik obrazilardan yan keçmiş, bənzərliklər olmasına baxmayaraq, hər iki ədib əsərlərində Şərq epik və mədəni ənənələrinin mənəvi-kulturoloji türkçü missiyasını yerinə yetirmişdir. Hüseyin Caviddən fərqli olaraq, Mətyu Arnold yunan mifologiyası ilə bənzərliklər tapmışdır. İngilis şairi Şərq mövzusunda yazmasına baxmayaraq, onun “Söhrab və Rüstəm” poemasında Homer izləri də vardır;

– Mətyu Arnold Firdovsidən fərqli olaraq, Söhrab obrazını daha üstün tutmuş və onu “Şahnamə”də təqdim və təsvir olunan Söhrab obrazından fərqli olaraq daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim etmiş, Rüstəmi isə qəzəbli, hiyləgər və təkəbbürlü bir şəxs kimi vəsf etmişdir. Firdovsidə İrançılıq nə qədər mədh edilirsə, Hüseyin Caviddə bunun əksini görmək mümkündür. Hüseyin Cavid Turanı İrandan daha güc-qüdrətli göstərmək və vəsf etmək məqsədi ilə “Qorxunc olur hücumu türkün” ifadəsini yazmışdır. Hüseyin Cavidin Şərq dastanının qəhrəmanı Rüstəmin solğun və zəif təsvir olunduğunu söyləmək olar;

– Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı haqqında araşdırmalarında, xüsusilə kral Artura həsr etdiyi elmi-ədəbi düşüncələrində qəhrəmanların da göylərdə duruş gətirməsi ilk baxışdan qədim türk

dastan ənənələrində özünün bu və ya digər dərəcədə vəsf olunmasının tarixi gerçəkliyi ilə üst-üstə düşür. Axı, sonralar kelt ədəbiyyatının və mədəniyyətinin formalaşdığı dövrdə Britaniya ərazilərinə köç edən xalqların, yaxud tayfaların da qarşılıqlı təsiri və bir-biri ilə dünyaya ortaq baxışları vahid məhəlli ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında ədəbi-mədəni təsirsiz ötüşə bilməzdi. Beləliklə, kelt ədəbiyyatında hekayətlərin müəyyən hadisələrinin irland, uels, skandinav və Şərqi saqalarında əkiləy tayfalarının olması da məhz belə bir qarşılıqlı təsir prosesinin təzahürləri ilə əlaqələndirilə bilər. Bir-birini daha yaxşı və daha dərinədən öyrənən xalqlar, tayfalar, təbii ki, yaratdığı qəhrəman obrazlarının yaradıcılarının düşüncəsində yaranan fikirlərlə mifik dünyanın ilk rüşeymini ixtira etmişlər. Mətyu Arnoldun kelt ədəbiyyatına baxışları da söylənilən fikirlərin elmi-ədəbi şərhinə yeni iz açır;

– “Kimmer” sözü çox asanlıqla iki hissəyə parçalanır: kimmer. Bu söz həm morfoloji quruluşu, həm də leksik semantikasi baxımından türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə yaxından səsleşir. Müxtəlif şərh və versiyalar kimmerlərin əsasən Qafqaz mənşəli olduğu mühakiməsini əsaslandırır. Bu mənada kimmer, iskit, sak, hun, massaget və digər Qafqaz tayfaları çevrəsində onların Azərbaycan türk xalqının etnogenezinin ayrılmaz bir hissəsi olması faktı barədə tarixçilərin, mifoloqların yekdil rəyi nə qədər suallar yaratsa da, elə hesab edirik ki, bu türkdilli tayfaların Qərb ölkələri tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatında fakt olaraq araşdırmaların aparılmasında heç vaxt qədimliyini və özəlliyini itirməyən hadisə kimi xatırlanacaqdır.

Tədqiqatın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Mətyu Arnold tənqidçi kimi // – Bakı: Elm nəşriyyatı, AMEA məruzələr, – 2012. №6, – s.191-196;
2. Arnold Mətyunun poetik düşüncələrinin və ədəbi tənqidi görüşlərinin bəzi aspektləri // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №1 (105), – s.287-289;
3. Mətyu Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” poemasının ideya-bədii xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin

- Xəbərləri, – 2018. C.66, №4, – s.82-88;
4. İngilis şairi Mətyu Arnoldun yaradıcılığına Əbülqasim Firdovsinin təsiri // – Bakı: ADU-nun Elmi Xəbərləri, – 2018. №1, – s.70-76;
 5. Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” adlı əsəri və keltşünaslıq fenomeni // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2018. IX cild, № 3-4, – s.124-130;
 6. Mətyu Arnold və Hüseyn Cavid yaradıcılığında paralellər // Hüseyn Cavid və Dünya ədəbiyyatı Respublika konfransı, – Bakı: – 12 aprel – 2019, – s.254-260;
 7. Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi görüşlərinin bəzi aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 17, – s.188-195;
 8. Mətyu Arnoldun “Duvr çimərliyi” şeirində fərdi və bəşəri duyğuların vəhdəti // – Bakı: AMEA Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq Beynəlxalq Elmi jurnal, – 2019. №2, – s.34-40;
 9. “Söhrab və Rüstəm” poeması Qərb – Şərq qarşılıqlı ədəbi əlaqələr müstəvisində // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və Tolerantlıq İdeologiyası” IV Beynəlxalq Elmi Konfransının” materialları, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 7 may – 2021, – s.125-126;
 10. Восточный (Киммерский) элемент в Кельтской литературе и культуре //– КИЇВ, Вчени Записки Тавриського Національного Університету Імені В. І. Вернадського, Серія «Філологія. Журналістика», – 2021. Том 32(71), №4, – с.52-62;
 11. Matthew Arnold’s position in English Criticism and the Literary Process // 10th International Conference on Culture and Civilization, – Erzurum, – 11-12 August, – 2021, – p.101-105;
 12. Britaniya ədəbiyyatında Şərq tarixinin və mədəniyyətinin görünməyən tərəflərinin öyrənilməsinə dair // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və Tolerantlıq İdeologiyası” IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 28 aprel – 2022, – s.125 – 126.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 İyun 2022-ci il tarixində saat 14:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "31" may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 31.05.2022.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46183 işarə

Tiraj: 100 nüsxə